

دانشگاه سمنان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی - عرفان اسلامی

عنوان :

بررسی سندی و محتوایی تفسیر عرفانی منسوب به

امام صادق (ع)

استاد راهنما :

دکتر قدرت الله خیاطیان

استاد مشاور :

دکتر محمد جواد سعدی

پژوهشگر :

عبدالله احمدپور

بهمن ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد الهیات و معارف اسلامی - عرفان اسلامی

عنوان :

بررسی سندی و محتوایی تفسیر عرفانی منسوب به

امام صادق (ع)

استاد راهنما :

دکتر قدرت الله خیاطیان

استاد مشاور:

دکتر محمد جواد سعدی

پژوهشگر:

عبدالله احمدپور

بهمن ۱۳۹۰

تقدیم به :

تمامی پویندگان طریقت علم و معرفت و حقیقت. مادرم که سایه محبتش
گرمی بخش زندگیم بوده و هست . پدرم حامی و هادیم . همسر ، همراهم و
همسنگرم .

تشکر و قدردانی :

حمد و سپاس خدای مَنّان را که توفیق گام برداشتن در مسیر پر افتخار علم و معرفت را نصیبمان کرد و در این راه بهره‌مندی از نعمت اساتید را از ما دریغ نداشت . در این مجال فرصتی است غنیمت ، که از آن به منظور تشکر از اساتید خود در گروه الهیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سمنان بهره برده و بدین طریق قدردانی از زحمات دکتر قدرت الله خیاطیان ، که زحمت راهنمایی این رساله نیز بر دوش ایشان بود و نیز دکتر سعدی و دکتر حمزئیان و دکتر فیروزی و سایر اساتید گروه را بر خود واجب می شمارم .

چکیده

تفسیر عرفانی منسوب به امام جعفر صادق (ع) در میان آثار تفسیری با گرایش عرفانی ، قدیمی ترین اثر می باشد . محققینی چون پل نوپا با در نظر گرفتن قدمت این اثر ، سر چشمه بسیاری از اصطلاحات صوفیه را در آن جسته اند و به نوعی منشأ آن ها را آراء امام صادق (ع) دانسته اند . نکته قابل توجه آنجاست که این اثر همان طور که از عنوان آن پیداست اثری منسوب به امام صادق (ع) است و تمام ادعاهای این محققین درباره ریشه اصطلاحات عرفانی و صوفیانه در کلام امام صادق (ع) ، زمانی درست خواهد بود که صحت این انتساب به اثبات برسد . در این بررسی محقق به بررسی سند و محتوای این تفسیر پرداخته است و از این رهگذر درجه اعتبار این اثر را مشخص کرده و میزان صحت این انتساب را سنجیده است و در پایان به این نتیجه نائل شده که انتساب کل این تفسیر به عنوان یک مجموعه و با کیفیت کنونی به امام صادق (ع) صحیح نیست .

واژه‌های کلیدی : تفسیر عرفانی امام صادق (ع) ، تفاسیر عرفانی ، حقایق التفسیر ، سند و محتوای تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) .

فهرست مطالب

عنوان صفحه

فصل اول : کلیات

- ۱-۱- مقدمه ۱
- ۲-۱- بیان مسئله ۲
- ۳-۱- اهداف پژوهش ۴
- ۴-۱- پرسش های پژوهش ۴
- ۵-۱- فرضیه های پژوهش ۵
- ۶-۱- روش تحقیق ۵
- ۱-۶-۱- ابزار گرد آوری اطلاعات ۵
- ۲-۶-۱- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات ۵
- ۷-۱- پیشینه و سوابق مربوط ۵

فصل دوم : آشنایی با تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)

- ۱-۲- مقدمه ۸
- ۲-۲- تفسیر و تفاسیر عرفانی ۸
- ۱-۲-۲- تفسیر در لغت ۸
- ۲-۲-۲- تفسیر در اصطلاح ۹
- ۳-۲- تاریخ مختصر تفسیر ۱۱
- ۱-۳-۲- تفسیر صوفیانه ۱۲
- ۲-۳-۲- تأویل در لغت و اصطلاح ۱۳

- ۱۴.....۳-۳-۲ برخی از تفاسیر مشهور عرفانی.....
- ۲۰.....۴-۲- تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع).....
- ۲۰.....۱-۴-۲ تاریخچه.....
- ۲۱.....۱-۱-۴-۲- شناسایی و معرفی اولیه.....
- ۲۲.....۲-۱-۴-۲- گردآورنده تفسیر.....
- ۲۸.....۲-۴-۲- چاپ و نشر تفسیر.....
- ۳۰.....۳-۴-۲- نسخ خطی حقایق التفسیر.....
- ۳۳.....۵-۲- ویژگی های تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع).....
- ۳۵.....۶-۲- تأویل در تفسیر منسوب به امام صادق (ع).....

فصل سوم : بررسی سندی تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)

- ۵۴.....۱-۳- مقدمه.....
- ۵۴.....۲-۲- بررسی سندی متن تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع).....
- ۵۷.....۳-۳- تلاش محققین جهت ارائه سند.....
- ۵۷.....۱-۳-۳- ابو عبدالرحمن سلمی.....
- ۵۸.....۲-۳-۳- تلاش لویی ماسینیون و نقد آن.....
- ۶۱.....۳-۳-۳- علی زیعور و دفاع وی از تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع).....
- ۶۳.....۴-۳-۳- پل نوپا و سند تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع).....
- ۶۴.....۴-۳- تفسیر نعمانی.....
- ۶۸.....۵-۳- موافقان و مخالفان تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع).....
- ۶۹.....۶-۳- جستجوی روایات تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) در کتب حدیثی شیعی.....

فصل چهارم : بررسی محتوای تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)

۷۸	۱-۴- مقدمه
۷۹	۲-۴- روایاتی که انتساب آنها به امام صادق (ع) صحیح نیست
۸۵	۳-۴- روایاتی که انتساب آن ها به امام صادق (ع) بعید به نظر می رسد
۹۲	۴-۴- روایاتی که از نظر محتوایی زیبا و دلنشین است
۹۴	۵-۴- نکاتی از محتوای متن که نسبت آن را به امام صادق (ع) مشکوک و غیر قابل پذیرش می کند

فصل پنجم : بررسی فرضیه ها و نتیجه گیری

۹۷	۱-۵- مقدمه
۹۸	۲-۵- نتایج فصل دوم
۹۹	۳-۵- نتایج فصل سوم
۱۰۱	۴-۵- نتایج فصل چهارم
۱۰۱	۵-۵- نتیجه گیری نهایی
۱۰۲	۶-۵- تحلیل فرضیه ها
۱۰۳	۷-۵- پیشنهادها
۱۰۴	فهرست منابع و مآخذ

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

در قرن اول تاریخ اسلام و سال‌ها پس از رحلت حضرت رسول (ص) به دلایلی از جمله گسترش اسلام در مرزهای جغرافیایی فراتر از شبه جزیره عربستان و ارتباط با فرهنگ‌های مختلف، و ترجمه کتب و آثار سایر ملل، زمینه‌های شکل‌گیری گروه‌ها و فرقه‌های اسلامی فراهم آمد. از آن جمله صوفیان بودند که به شکل رسمی و در قالب یک فرقه در کنار دیگر فرقه‌های مسلمان، در نیمه اول قرن دوم ظاهر شدند. شکل‌گیری این فرقه‌ها زمینه‌ساز ایجاد اختلاف و چنددستگی شد و در پی آن هر گروه در جهت اثبات حقانیت خویش، به منابع اصیل اسلامی تمسک جست که از آن جمله رجوع به قرآن و اثبات آراء و عقاید خویش با استناد به آیات کلام‌الله بود؛ از این رو مکاتب تفسیری مختلفی نیز ایجاد شد. از آن جمله تفاسیر صوفیانه است که با ویژگی‌ها و نشانه‌های خاص خود در این بین عرض اندام کرده و به دنبال اثبات آراء متصوفه و عرفا بود. از قرون اول اسلامی، تفاسیر مختلف صوفیانه‌ای در این راستا به وجود آمد. یکی از این تفاسیر، تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) است که از نظر زمانی بر بسیاری از تفاسیر دیگر مقدم است. محققین معاصر و بالآخر مستشرقینی چون پل نوپا^۱ (۱۹۲۵-۱۹۸۰)

1 Paul Nwyia

م) در پی سرچشمه های شکل‌گیری زبان فنی عرفانی در اسلام، ریشه بسیاری از واژه‌ها را در این تفسیر جست‌وجو کرده‌اند و در پی اثبات تأثیرگذاری آن بر شکل‌گیری تصوف و سیر تطور آن در قرون بعد بوده‌اند. غافل از اینکه قدمت این تفسیر، در صورت صحت انتساب آن به امام صادق (ع) به اثبات خواهد رسید، و در صورت عدم صحت این انتساب لزوم تجدید نظر ایشان درباره آراء خویش ضرورت خواهد داشت.

در رساله پیش رو سعی بر آن است تا ضمن معرفی و بررسی ابعاد تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)، آن را از جهت سند و محتوا مورد مطالعه قرار دهیم، تا در جهت اثبات صحت یا عدم صحت این انتساب، گامی برداشته باشیم.

۱-۲- بیان مسئله

تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) برای اولین بار در قرن حاضر توسط خاور شناس مسیحی فرانسوی الاصل لویی ماسینیون^۱ (متولد ۱۸۸۳ م) معرفی گردید (پورجوادی، ۱۳۶۹ ص. ۹)؛ هر چند این معرفی منجر به چاپ و نشر آن نگردید. پس از ماسینیون مستشرق دیگر فرانسوی پل نویا به معرفی و تحقیق درباره این تفسیر پرداخت (نویا، ۱۳۷۳ ص. ۱۲۸) که تلاش وی منجر به چاپ و نشر این تفسیر شد.^۲ طبق ادعای ماسینیون و نویا این تفسیر در ذیل حقایق التفسیر سلمی آمده است و قبل از سلمی هیچ اثری از این تفسیر وجود ندارد. این تفسیر در واقع مجموعه بیش از ۲۱۰ روایت می‌باشد که به تفسیر آیاتی از قرآن بر مذاق اهل عرفان و تصوف پرداخته است و از آنجا که برخی از روایات این تفسیر تاییدکننده طریقه سیر و سلوک عرفا و متصوفه می‌باشد، و از جانب امام ششم شیعیان مطرح گردیده است، در صورت صحت انتساب می‌تواند تاییدی از جانب شیعه امامیه بر برخی از روش‌های عرفان و تصوف باشد. از طرف دیگر با بررسی تاریخ تفاسیر عرفانی،

1 louis massignon

۲ - نسخه افست شده این تفسیر در ایران به همت نصرالله پورجوادی ذیل مجموعه آثار ابو عبد الرحمن سلمی جلد اول چاپ شده است.

در صورت صحت انتساب و صدق محتوای آن ، این تفسیر قدیمی ترین تفسیر عرفانی است؛ لذا احتمال تاثیرگذاری آن بر دیگر تفاسیر و حتی بر سیر و سلوک صوفیه وجود دارد . از آنجا که این تفسیر - طبق آنچه گفته شد - مجموعه ای از روایات منسوب به امام صادق (ع) است ، بررسی آن علاوه بر ورود به حوزه تفسیر و تاریخ تفاسیر ، حوزه حدیث را نیز شامل می شود . لذا محدوده علمی این تحقیق را علاوه بر عرفان و تصوف و تاریخ تفسیر و تفاسیر عرفانی ، علوم حدیث نیز می توان معرفی کرد . تفسیر عرفانی تفسیری است که بر مذاق و مشرب اهل عرفان و تصوف نگاشته شده و در توضیح آیات به جنبه های عرفانی آنها پرداخته شده است که ویژگی عمده این نوع تفاسیر ، همراهی و گرایش به تأویل است . امام صادق (ع) (شهادت ۱۴۸ ه.ق.) امام ششم شیعیان امامیه است که احیاگر مکتب تشیع اند ، و قول و فعل و تقریر ایشان - همچون سایر ائمه - میزان قول و فعل شیعیان است . به علت کثرت فعالیت علمی ایشان در زمان خود و پایه گذاری اصول و مبانی نظری مکتب تشیع - اثنا عشری - ، این مکتب به نام ایشان به « مکتب جعفری » معروف شده است . تفسیر مذکور را از این جهت به ایشان منسوب دانسته اند که هنوز دلایل کافی برای پذیرش یا رد صحت و سقم این انتساب ارائه نگردیده است . در بیان چگونگی انتقال این تفسیر از امام صادق (ع) به ابو عبدالرحمن سلمی (۳۳۰ - ۴۱۲ ه.ق.) ، با توجه به فاصله زمانی بیش از دو قرن و نیم ، اقوال مختلفی وجود دارد و سلسله روایت مختلفی ذکر می شود ؛ اما بیشتر این اقوال - که عموماً از جانب مستشرقین مطرح گردیده است - بدون پشتوانه علمی است و از مرز ظن و گمان فراتر نمی رود ؛ لذا بررسی سندی این تفسیر لازم است ؛ علاوه بر بررسی سندی این تفسیر که شامل نحوه نگارش ، تألیف و انتقال آن از امام صادق (ع) به ابو عبدالرحمن سلمی و بررسی سلسله روایت و گردآورندگان آن می باشد ، بررسی محتوایی آن نیز قابل تأمل است ؛ چرا که با این بررسی روشن خواهد شد که مطالب این تفسیر ، از نظر محتوایی با مشرب امام صادق (ع) و اقوال و روایات معتبر صادر شده از ایشان در دیگر کتب

روایی ، سازگاری دارد یا خیر ؟ در واقع یکی از اساسی ترین نکات مبهم که این بررسی در پی روشن ساختن آن می باشد ، بررسی صحت این انتساب است ؛ اهمیت و ضرورت این بررسی آنجاست که در صورت تأیید یا رد صحت و سقم این انتساب ، میزان رد یا قبول بسیاری از آراء و افکار و حتی طریقه سلوک صوفیه ، نزد شیعه مشخص خواهد شد ، و نوعی تأیید و تجویز طریق عرفان و تصوف در این مکتب خواهد بود. همچنین از آنجا که این تفسیر از نظر قدمت اولین تفسیر عرفانی می باشد ، با این بررسی میزان تأثیر گذاری آن بر خط مشی عرفانی صوفیه در قرون بعد را می توان مشخص کرد .

۱-۳- اهداف پژوهش

هدف اصلی و نخستین این رساله ، بررسی و مطالعه صحت و سقم انتساب این تفسیر به امام صادق (ع) می باشد . محقق به دنبال آن است تا دریابد ، آیا تفسیر مذکور به لحاظ سند از امام صادق (ع) می باشد ؟ و آیا محتوای این تفسیر با دیدگاه های شیعه - که در رأس آن آراء امام صادق (ع) و ائمه اطهار (ع) قرار دارد - سازگاری دارد ؟ علاوه بر این آشنایی با ابعاد تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) نیز از دیگر اهداف پژوهش حاضر می باشد .

۱-۴- پرسش های پژوهش

- در این پژوهش بر آنیم تا به این پرسش ها پاسخ دهیم :
- آیا این تفسیر از نظر سند از امام صادق (ع) است ؟
 - آیا محتوای تفسیر مذکور با دیدگاه امام صادق (ع) انطباق دارد ؟
 - آیا تمام روایات این تفسیر از امام صادق (ع) است ؟
 - ویژگی ها و مشخصه های تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) چیست ؟

۱-۵- فرضیه های پژوهش

- این تفسیر را با وضعیت فعلی نمی توان به امام صادق (ع) منسوب کرد .
- بخش هایی از این تفسیر قطعاً از امام صادق (ع) نیست .
- قسمت هایی از این تفسیر به لحاظ سندی از امام صادق (ع) است .
- بخشی از این تفسیر به لحظ محتوایی از امام صادق (ع) نیست .
- قسمت هایی از این تفسیر ساخته دیگران است .

۱-۶- روش تحقیق

۱-۶-۱ ابزار گرد آوری اطلاعات

در این بررسی مانند سایر تحقیقات کتابخانه ای محقق از ابزاری چون کتابخانه ، فیش ها ، کتب ، مقالات ، مجلات ، فرهنگ ها و دایرة المعارف ها بهره خواهد برد .

۱-۶-۲ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در تجزیه و تحلیل اطلاعات ابتدا به نحوه معرفی و پیدایش این تفسیر در عصر حاضر خواهیم پرداخت و مختصری در چگونگی سیر تاریخی این تفسیر از زمان تألیف تا عصر حاضر که به چاپ آن انجامیده تحقیق و بررسی خواهیم کرد ، و در ادامه به معرفی ابعاد و ویژگی های این تفسیر در کنار سایر تفاسیر عرفانی خواهیم پرداخت . سپس سند آن را بررسی خواهیم کرد و میزان صحت و سقم آن را از نظر سند در جهت انتساب به امام صادق (ع) را با توجه به آثار متقن باقی مانده از ایشان خواهیم سنجید . بررسی محتوای این تفسیر را در مرحله بعد دنبال خواهیم کرد و در انتها به ارزیابی نتایج حاصل از این بررسی ها خواهیم پرداخت .

۱-۷- پیشینه و سوابق مربوط

این تفسیر ذیل حقایق التفسیر ابو عبدالرحمن سلمی ذکر گردیده است و پس از وی بعد از قریب ده قرن برای اولین بار توسط محقق فرانسوی لویی ماسینیون در بین آثار سلمی شناخته و

معرفی شد؛ ولی این معرفی به چاپ و نشر آن منجر نگردید. بعد از وی محقق دیگر فرانسوی پل نوپا در سال ۱۹۵۴ م. به بررسی و تحقیق در باب این تفسیر پرداخت که این بررسی منجر به چاپ و نشر آن گردید. بعد از آن این تفسیر توسط دکتر علی زیعور در سال ۱۹۷۹ م. در بیروت تحت عنوان "التفسیر الصوفی للقرآن عند الصادق" تألیف و به چاپ رسید. در ایران نیز نسخه افست شده چاپ نوپا با تلاش و همت نصرالله پورجوادی در سال ۱۳۶۹ ه.ش. در ذیل مجموعه آثار ابو عبدالرحمن سلمی جلد اول در تهران چاپ و منتشر شده است. آقای منوچهر صدوقی سها نیز نسخه ای از این تفسیر را در سال ۱۳۸۷ ه.ش در انتشارات حکمت تهران به چاپ رسانده است. گرچه تمام مصححان فوق الذکر در جهت تعریف و تصحیح و نشر این تفسیر تلاش کرده اند، ولی تحقیق مبسوط و کاملی در مورد صحت این انتساب صورت نگرفته است.

فصل دوم

آشنایی با تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)

۲-۱- مقدمه

جهت آشنایی با تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)، در این فصل به بررسی تاریخچه این تفسیر و نحوه گردآوری، تدوین و شناسایی و معرفی اولیه آن و همچنین تاریخچه چاپ و نشر آن خواهیم پرداخت، و جهت اطلاع از نسخ خطی این مجموعه به برخی از نسخه های خطی این تفسیر نیز اشاره خواهیم کرد. در پایان این فصل نیز فهرستی از آیات تفسیر شده در این مجموعه را همراه با تعداد احادیث ذکر شده ذیل هر آیه خواهیم آورد تا جهت آشنایی با ابعاد این تفسیر مورد استفاده محققین قرار گیرد. از آنجا که تأویل گرایی از مشخصات تفاسیر عرفانی است، در این فصل به تأویل گرایی در تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع) نیز خواهیم پرداخت. قبل از پرداختن به معرفی تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (ع)، مروری کوتاه بر تاریخچه تفسیر و تفاسیر عرفانی خواهیم داشت.

۲-۲- تفسیر و تفاسیر عرفانی

از جمله علوم اسلامی که در اسلام از اهمیت بالایی برخوردار است و به نوعی می توان آن را دایرة المعارف علوم اسلامی نامید، علم تفسیر است. علم تفسیر، علمی است که مستقیماً به قرآن پرداخته و در راه توضیح آیات قرآن و تبیین آن، سایر علوم از جمله لغت عربی، صرف و نحو، ناسخ و منسوخ و دیگر علوم قرآنی را در خود جای می دهد.

۲-۲-۱- تفسیر در لغت

تفسیر در لغت از مصدر «فسر» به معنی بیان و کشف و اظهار معنای معقول می باشد. برخی نیز آن را مقلوب «سفر» به معنای روشن شدن دانسته اند؛ چنانکه گفته می شود «اسفر

الصباح « یعنی صبح روشن شد و برخی نیز آن را از « تفسره » به معنای وسیله معاینه پزشک می- دانند.^۱

ابن درید (متوفی ۳۲۱ ه.ق.) در معنای تفسیر می گوید : « اصل این کلمه از «تفسره» است و آن آب بیمار باشد که بر طبیب عرضه کنند تا در او نگرند و دستور خود سازد تا به علت بیمار راه برد ؛ چنانکه طبیب به نظر در آن کشف کند از حال بیمار ، مفسر کشف کند از شأن آیت و قصه و معنی و سبب نزول آن » (رازی، ۱۴۰۸ ه.ق.، ج ۱ ، ص. ۲۳) .

۲-۲-۲- تفسیر در اصطلاح

از نظر اصطلاحی تعریف علم تفسیر کمی با اشکال مواجه است و به طور دقیق نمی توان حد و مرزی برای آن تعیین کرد . زیرا روی هم رفته مفسرین ، در تفسیر خود از نظم و اصولی مشترک که مورد قبول همگان باشد ، پیروی نمی کنند . به عبارت دیگر ، در محدوده تفسیر بیش از آن که اصول مشخص حاکم باشد ، سلیقه های فردی مفسرین دخیل است . یعنی حوزه بحث و تحقیق و استدلال در موضوع علم تفسیر دقیقاً وابسته به میزان معلومات ، حوصله و خواست مفسر دارد ؛ بنابراین امکانی برای تعریف علمی در حد جامع و مانع برای علم تفسیر نیست (ثروت ، ۱۳۶۳ صص ۴۷-۴۸) . با وجود این محققان بسیاری سعی در تعریف اصطلاحی تفسیر داشته اند . مفسر معاصر علامه طباطبایی در این باره می گوید : « تفسیر که به معنای بیان معانی آیات قرآن و کشف مقاصد و مدالیل آن است ، از قدیمی ترین اشتغالات علمی است که دانشمندان اسلامی را به خود جلب و مشغول کرده است . » (طباطبایی ، ۱۳۷۴ ، ج ۱ ، ص. ۷) .

اندرو ریپین^۲ (متولد ۱۹۵۰ م .) در این باره می نویسد : « تفسیر ، اصطلاحی است که هم بر فرایند شرح و توضیح و هم بر « گونه ادبی » حاصل از این فرایند دلالت دارد و عموماً - نه همیشه - درباره قرآن به کار می رود . این واژه مترادف شرح است ؛ چنانکه شروح آثار علمی و

۱. رک (قرشی، ۱۳۷۱ش، ج ۵، ص. ۱۷۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴هـ.ق، ج ۵، ص ۵۵؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲هـ.ق، ج ۱، ص ۶۳۶؛ فراهیدی، ۱۴۱۰هـ.ق، ج ۷، ص ۲۴۷)

2 Andrew Rippin

فلسفی یونانی از جمله شرح های یونانی و عربی آثار ارسطو تفسیر نامیده شده است . همچنین این واژه در نوشته های یهودی و مسیحی به زبان عربی نظیر برخی از آثار سعدیا قائون^۱ (۸۸۲ - ۹۴۲ م) به مفهوم شرح کتاب مقدس به کار رفته است . گر چه مهم ترین کاربرد اصطلاح تفسیر در مورد شاخه ای از علوم اسلامی مرتبط با قرآن است . « (ریبین, ۱۳۸۲ ص. ۲۰۴) .

در این باره در ترجمه تفسیر مجمع البیان آمده است : « اما در اصطلاح دانشمندان ، کلمه تفسیر در دو مورد به کار رفته است : ۱ - در فن بدیع که متکلم سخنی می گوید و کلامی می آورد که به تنهایی و مستقلاً معنای مورد نظر از آن فهمیده نمی شود و نیازمند به جمله و کلام دیگری است که آن را روشن کند و تفسیر نماید و این نوع تفسیر خود یکی از محسنات معنوی است و در فن بدیع از آن بحث شده است و مربوط به فن ماست .

۲- در مورد علم قرآن و شرح و شناسایی احکام و معانی آن ، و تفسیر بدین معنی مورد توجه ما است و تعریفهای مختلفی برای آن بیان شده است ، بعضی می گویند:

« تفسیر ، دانستن قواعد و اصولی است که بسبب آن معانی کلام خدا از امر و نهی و مانند آن فهمیده می شود. »

فخر رازی (متوفی ۶۰۶ ه.ق.) می گوید: تفسیر علمی است که می خواهد مراد خدا را از قرآن مجید روشن کند و همین تعریف را تفتازانی (متوفی ۷۹۷ ه.ق.) دارد و می گوید علمی است که بحث می کند از احوال الفاظ قرآن از نظر دلالت بر آنچه مراد و منظور از آن است.

ابو حیّان (متوفی ۶۴۵ ه.ق.) برای تفسیر تعریفی جامع تر و وسیع تر آورده و علم تجوید را در آن داخل کرده است او می گوید : « علمی است که از چگونگی قرائت و خواندن الفاظ قرآن و پی بردن به سؤالات و احکام و حالات کلمات به تنهایی و یا در جمله و معانی آن کلمات در دو حالت بحث می کند. »

¹ Saadia gaon